

A zsidó vallásúak, származásúak emberi jogainak, emberi méltóságának megsemmisítése a holokauszt idején (1933–1945)

BOTOS JÁNOS

The National Socialist German Workers' Party came into power on January 30, 1933 and by the autumn of 1939 they had sacked the Jews and deprived them of their human rights and dignity. After the outbreak of the Second World War the Nazis pursued the complete annihilation of the Jews in German occupied territories. In Hungary, which was an ally of the German Empire, anti-Semitic views started to gain ground after the First World War. From the spring of 1938 the restriction of citizen and human rights of the Jews, the deprivation of Jewish personal and community property gradually became prevalent. Following the German occupation of Hungary (March 19, 1944) Jews were totally deprived of their rights and property, they were transferred to ghettos and finally deported. As a consequence, Jews in the countryside were almost completely annihilated, while some of the Jews in Budapest, deprived of their human rights and property, survived the far-right terror.

A Mein Kampf víziója valósággá válik

A Németországban élő zsidóság elleni erőszakhullám az 1933. március 5-ei ismételt választást követően bontakozott ki azzal a céllal, hogy *a zsidóságot vagyónának hátrahagyásával kivándorlásra kényszerítsék.*¹ Már 1933 áprilisában egy rendelet részeként rögzítette a náci kormányzat, hogy aki zsidó szülőktől vagy nagyszülőktől származik, az nem tekinthető árjának. A nem árja minősítéshez elegendő volt egy zsidó szülő vagy nagyszülő is. Az 1935-ben elfogadott nürnbergi faji törvények ennél „engedékenyebbek” voltak, mivel csak az számított zsidónak, akinek legalább három nagyszülője vagy két nagyszülője az, de zsidóval házasodott, vagy zsidó vallású, illetve ha a későbbiekben bármelyik feltétel teljesült. A nürnbergi törvények foglalkoztak a „mischlingeek” – a korabeli megfogalmazással: kevert fajúak – helyzetével. A szabályozás szerint a félzsidók mischlingnek, és nem zsidónak számítottak mindaddig, míg zsidó házastársat nem választottak, vagy nem léptek be valamely hitközségbe.

¹ A náci Németország történetének gazdag irodalmából ezúttal két kiadványra hívjuk fel a figyelmet, amelyekben az érintett kérdésekről további információk olvashatók. Götz Aly: *Hitler néppállama. Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus.* Atlantisz. Budapest, 2012; Saul Friedländer: *A náci Németország és a zsidók 1933–1945. Múlt és jövő.* Budapest, 2013.

A nürnbergi törvények – amelyek a későbbiekben a hasonló magyar jogalkotás mintáját adták – következményeként a származás és a vallás az állampolgári, polgári jogok gyakorlása esetében döntő tényezővé vált, és a zsidónak minősített személyeket több lépcsőben a teljes jogfosztás állapotába kényszerítették.

A zsidónak minősített német polgárok jogfosztása 1933. április 1-jén, a zsidó üzletek bojkottjának a meghirdetésével kezdődött, és április 25-én – a magyarországi numerus clausushoz hasonlóan – az oktatási intézményekben a zsidó kvóta bevezetésével folytatódott. Ezt követően sorozatban fogadták el azokat a jogszabályokat, amelyek megfosztották a zsidókat földjeiktől, üzleteiktől, vállalkozásaiktól, kiszorították a kultúra, az oktatás, a tudomány területeiről, a szellemi foglalkozásokból. Zsidónak számító személyek csak az árjaktól elkülönítetten vehették igénybe a közlekedési eszközöket, a fürdőket, a szállodákat, a parkokat, a sportpályákat, a könyvtárakat, a múzeumokat, és a sort bőven folytathatnánk. Amikor a nácik 1939. szeptember 1-jén kirobbantották a második világháborút, a zsidók már nem számítottak teljes jogú állampolgároknak, a polgári élet minden területéről ki voltak tiltva, sorozatosan megalázták, megszégyenítették őket. A megalázás eszközét jelentették a nyilvános szakáll-levágások, a demonstratív és nagy nézőközönség előtt rendezett megszégyenítő „takarítások”. *Emberi jogait, emberi méltóságukat teljességgel megsemmisítették.*

1938. március 12–13-án az Anschlusszal megkezdődött a náci birodalom területi gyarapítása, az „életter” kiszélesítése.² Az osztrák zsidóságra ugyanaz a sors várt, mint németországi társaira, és hasonló módon jártak el a megszerzett cseh és morva területeken, majd 1939. szeptember 1-jét követően az elfoglalt, megszállt keleti és nyugati országok esetében is. Az 1938. július 6–14. között Evianban tartott konferencia teljes kudarca nyilvánvalóvá tette, hogy a nácik nem tudnak tömegesen megszabadulni a zsidóságtól a kivándorlásra kényszerítés útján. A kivándoroltatás lehetősége a második világháború kirobbantását követően erőteljesen beszűkült, majd hamarosan megszűnt. Ezzel együtt a nácik zsidóellenessége is változáson ment keresztül, a kivándorlásra kényszerítést 1939. szeptember 1-jét követően felváltotta a közvetlen és nyílt terror, a náci uralom alá került területeken megkezdődött a zsidóság gettókba zárása, majd deportálása.

1940 júniusában az „eutánáziaprogram” – a T4 akció – keretében hat, erre a célra felállított speciális intézményben megkezdődött a zsidó betegek, a testi, szellemi és lelki fogyatékosok legyilkolása (Bernburg, Brandenburg, Grafeneck, Hadamar, Schloss Hartheim, Sonnenstein). A zsidó betegeket, fogyatékosokat összegyűjtötték ezekbe az intézményekbe, az orvosok megnézték az egyén állapotát tanúsító leleteket, majd a későbbi áldozatokat lefotózták, és a gázkamrában szén-monoxiddal legyilkolták. Amikor mindenki megfulladt, az áldozatok aranyfogait eltávolították, majd a holttesteket elégették, és a hamvakat szétszórták.³

2 Anschluss 75. Mécses az osztrák menekültekért. DVD. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgűjtemény Kőzalapítvány. Budapest, 2013.

3 Állorvosi kísérletek, eutanázia-központok a náci Németországban. DVD. Szerk.: Botos János és Nagy V. Rita. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgűjtemény Kőzalapítvány. Budapest, 2007.

A Szovjetunió elleni 1941. június 22-ei támadást követően a zsidókkal és a birodalomra veszélyesnek tekintett nem zsidókkal szemben megindult a közvetlen megsemmisítés, a tömeges tarkón lövés. 1941. november 12-én kiadták a parancsot a rigai gettóba kényszerített zsidók legyilkolására. Ezzel megkezdődött az 1942. január 20-án a wannseei tanácskozáson Endlősungnak, „végső megoldásnak” nevezett folyamat, a náci uralma, befolyása alá tartozó területen élő zsidóság teljes megsemmisítése. A hitleri vezetés nyomására, a náci példát követve a német befolyás alá tartozó európai országokban – hol korábban, hol később – hasonlóképpen elkövetkezett a zsidóság üldözése, megsemmisítése.

A numerus clausus

Az első világháborús vereséget követően 1920. szeptember 26-án a magyar nemzetgyűlés – a korabeli Európában elsőként – elfogadta az egyetemi beiratkozás új rendjét szabályozó törvényt (1920. évi XXV. törvénycikk), amely előírta, hogy a felsőoktatási intézményekbe a „népfajok, nemzetiségek” fiataljai országos arányszámuknak megfelelő mértékben vehetők fel.⁴ A numerus clausus, azaz a zárt szám bevezetésével az állam korlátozta a felsőoktatási intézmények első évfolyamára felvehető zsidó hallgatók számát. A törvény szövege⁵ nem tartalmazott közvetlen utalást a zsidóságra, azonban a végrehajtását szabályozó rendelet nyolc nemzetiséget sorolt fel, köztük a zsidóságot. Ez a megfogalmazás egyúttal azt is jelentette, *hogy megváltozott az a korábbi, lényegében 1867-től elfogadott jogrend és joggyakorlat, amelyben az izraelita hitűek vallásosként voltak kezelve, nem nemzetiségiként.* A zsidóság nemzetiségként való kezelése – más nemzetiségekkel szemben – valójában azt jelentette, hogy a felsőoktatás első évfolyamára felvehető zsidó hallgatók számát korlátozták. Emellett a törvénnyel párhuzamosan a vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelte a középfokú oktatási intézményekben a felvételi vizsga bevezetését, s ennek nyomán ezekben az intézményekben is csökkent a zsidó diákok száma. A középiskolai felvételi rendszert 1924-ben, a numerus clausus előírását 1928-ben eltörölték, azonban a törvény módosításakor bevezetett foglalkozási és területi kvótát – amely változatlanul hátrányt jelentett

4 A kérdéskört feldolgozta: Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945.* Napvilág Kiadó. Budapest, 2012.

5 Az 1920. évi XXV. törvénycikk értelmében a beiratkozási „engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát”. In *Számokba zárt sorsok. A numerus clausus 90 év távlatából.* Szerk.: Molnár Judit. Holokauszt Emlékközpont. Budapest, 2011, 57. A történészek egy része az 1920. évi XXV. törvénycikket Kovács M. Mária 2004-ben megfogalmazott javaslata alapján az első zsidótörvénynek tekinti. Lásd pl. Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1920–1944. *Századok.* 2004, 6. 1286. Mint a jelen tanulmányból is kiténik, azokkal értek egyet, akik a zsidótörvények számozását 1938 májusától kezdik, mivel az 1920. évi XXV. törvénycikk korlátozásai elvben, szövegszerűen nem csak a zsidókra vonatkoztak.

a zsidó származásúakra – továbbra is érvényesítették.⁶ A felsőoktatásba felvehető hallgatók számának a származás szerinti korlátozása azt eredményezte, hogy a zsidó vallású, tovább tanulni szándékozó fiatalok külföldi egyetemeken képezték magukat,⁷ illetve közülük többen a vidéki városok – elsősorban Pécs és Szeged – egyetemlein próbálkoztak, ahol az előírásokat a budapesti intézményeknél lazábban kezelték. Az említett jogszabályok visszavonásának, módosításának dacára a zsidó származású jelentkezők változatlanul hátránnyal indultak a beiratkozási eljárás során. Mégis, 1928 után évtizedig a korlátozás enyhébb formája érvényesült, mígnem az 1939. évi IV. törvénycikk ismét bevezette a zsidók vallású hallgatók számára a felvételi kvótát.⁸

Kiket sújtott a kirekesztés?

Az első zsidótörvény elfogadásának időszakában a magyarországi zsidó lakosság létszáma 425-426 ezerre rúgott, a népesség kevesebb mint 5 százalékára. Az 1938. november és 1941. április között zajló terület-visszacsatolásokkal a zsidó lakosság száma az 1941. évi népszámlálás adatai alapján 725 007 főre nőtt, amelyhez hozzászámolva a kikeresztelkedetteket – a 61 548 nem izraelita vallásút, de zsidó származásút –, a zsidónak minősítettek száma 786 555 fő, a lakosság 5,36 százaléka. 1944. március 19-én, a német megszállás napjaiban a zsidóság lélekszáma a munkaszolgálatosok veszteségei, a kamenyec-podolszkiji magyar állampolgárságú zsidó áldozatok és az újvidéki gyilkosságok, valamint az alacsony születésszám következtében mintegy 748-750 ezerre csökkent.⁹

A magyarországi zsidóság emberi, állampolgári jogainak a korlátozása 1938 májusában kezdődött.¹⁰ 1938. május 29. és 1945 tavasza között 21 olyan törvényt, 367 olyan miniszterelnöki, miniszteri rendeletet, továbbá közel 11 ezer egyéb olyan jog-

6 Az 1928. évi XIV. törvénycikk alapján a beiratkozásnál tekintettel kell lenni arra, hogy „a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel”. Uo. 90.

7 Részletesebben lásd: Haraszti György: Kényszer-peregrináció az első világháború után. In *Rubicon*. 2013, 1. 62–65.

8 Az 1939. évi IV. törvénycikk 7. §-a kimondta: „Az egyetemek és főiskolák első évfolyamára zsidót csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó hallgatók (növéndékek) száma az egyetem vagy a főiskola illető karára (osztályára) felvett összes hallgatók (növéndékek) számának hat százalékát, a József nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem [ma Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem] közgazdasági karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán a hallgatók számának tizenkét százalékát ne haladja meg. Ez a rendelkezés nem terjed ki az egyetemek hittudományi karának és a hittudományi főiskoláknak a hallgatóira (növéndékeire).” Uo. 90.

9 A részletesebb adatokat lásd: Botos János: *Ez a kifosztás lesz a végső? Az 1938–1945 között elrabolt magyar zsidó vagyonok értéke*. Attraktor. Máriabesnyő. 2011, 11–18.

10 A magyarországi holokauszt történetének gazdag irodalmából a történelem részletesebb leírása megismerhető: Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. Belvárosi Könyvkiadó. Budapest, 1997, 1–2. köt.; Karsai László: *Holokauszt*. Budapest, Pannonica. 2001; Szita Szabolcs: *Együttélés, üldöztetés, holokauszt*. Budapest, Korona Kiadó. 2001.

szabályt bocsátottak ki, amelyeknek az alkalmazásával a magyarországi zsidóságot megfosztották állampolgári, emberi jogaitól, egyéni és közösségi vagyonától.¹¹ A zsidóságot érintő utolsó törvényt 1942. szeptember 6-án hirdették ki. A zsidókra vonatkozó miniszterelnöki és miniszteri rendeletek közül száz – az összes ilyen jogszabály több mint negyede – Magyarország német megszállását követően jelent meg.

A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról szóló, 1938. évi XV. törvénycikk – az első zsidótörvény – *zsidónak a zsidó vallásúakat minősítette*. Ebből a körből kivette az 1919. augusztus 1-je – a Tanácsköztársaság megdöntése – előtt keresztény hitre áttérteket és azok leszármazottait, amennyiben nem az izraelita hitfelekezet tagjai, továbbá a hadirokkantakat, a tűzharcosokat és az első világháborúban hősi halált haltak özvegyeit, gyermekeit. Ez a törvény a korlátozó rendelkezést – a kivételek mellett – alapvetően a vallási elkötelezettségre alapozta.¹² A törvénycikk vallási alapon rögzítette, hogy a sajtó-, ügyvédi, mérnöki és orvosi kamarák tagjainak, az üzleti és kereskedelmi alkalmazottaknak legfeljebb 20 százaléka lehet zsidó. Magyarországon ekkortájt többek között 80 507 zsidó vallású kereskedő, 73 877 iparos, 2860 gyógyszerész, 892 hírlapíró, 237 állatorvos dolgozott.

Az 1939. évi IV. törvénycikk¹³ – a második zsidótörvény –, amelyet 1939. május 5-én hirdettek ki, *zsidónak minősítette azt, aki maga zsidó vallású, vagy akinek legalább egy szülője és két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagja*. Nem sorolták a zsidók közé azokat, akiknek legfeljebb két nagyszülője volt a zsidó hitfelekezet tagja, de szülei a házasságkötéskor és azóta is keresztény vallásúak, vagy 1939. január 1-je előtt keresztény vallásúak lettek, illetve amennyiben az egyik szülő volt keresztény vallású, és a gyerek, gyerekek a keresztény szülő vallását követték. Azok a leszármazottak is kereszténynek minősültek, akik 7. életévük előtt áttértek a keresztény hitre, és 1939. január 1. előtt szüleik is megtették ugyanezt. Ezen túlmenőnek nem tekintették zsidónak azt, aki 1919. augusztus 1. előtt áttért a keresztény hitre, és zsidó felmenői 1849. január 1-je előtt Magyarországon születtek. A törvény értelmében a zsidóvá minősítés a vallás mellett a származásból is következett, és *vallási kérdésből faji kérdéssé vált*. A törvény értelmében zsidók a jövőben nem szerezhetnek honosságot, és a belügyminiszter visszavonhatja a magyar állampolgárságukat, ha azt 1914. augusztus 1-jét – az első világháború kirobbanását – követően kapták.

1940. január 21-én megjelent a belügyminiszter elvi jelentőségű határozata az 1939. évi IV. törvénycikk 1. §-ának az értelmezéséről.¹⁴ Az elvi állásfoglalás rögzítette, hogy zsidó és nem zsidó 1939. január 1. előtt kötött és 1939. május 5. után felbontott házassága esetén, amennyiben a házasságból gyermek nem született, illetve a házasság felbontásakor nem volt közöttük olyan megállapodás, hogy a születendő gyermekek izraelita vallásúak lesznek, akkor az 1939. január 1-je előtt már keresztény

11 Vö.: Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek. In *Századok*. 2004, 6. 1285–1304.

12 A törvénycikket lásd: Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945. Összeáll.: Vértes Róbert. Polgár Kiadó. Budapest, 1997, 19–32. Az említett szabályozás a 4. §-ban található. Uo. 25.

13 Uo. 44–66.

14 *Belügyi Közlöny*. 1940. január 21.

hitfelekezetű házasságot nem kell zsidónak tekinteni. Ez mindaddig érvényes, amíg az adott személy újabb házasságot nem köt zsidónak minősülő személlyel.

A második zsidótörvény rögzítette, hogy zsidók állami vagy közintézményben nem alkalmazhatók, nem lehetnek lapszerkesztők, lapkiadók, nem irányíthatnak színházat és mozit, a sajtó-, a színházi és filmművészeti, az ügyvédi, orvosi, mérnöki kamarák tagjainak sorába csak a tagság 6 százalékáig vehetők fel, nem kaphatnak állami egyedáruságot és hatósági engedélytől függő más jogosítványt, és a részükre kiadott engedélyeket öt éven belül vissza kell vonni. A zsidók a közszállításokból 1939–1940-ben 20 százalékban, 1941–1942-ben 10 százalékban, 1943-ban 6 százalékban részesülhetnek. A magánvállalatoknál csak a munkavállalók 12 százalékáig alkalmazhatók. A rögzített arányszámokat, amelyek a kifizetett illetményekre is vonatkoztak, 1942. december 31-ig kellett elérni. A törvénycikk kiegészítéseként 1942 márciusában¹⁵ a belügyminiszter a zsidó egészségügyi intézmények kivételével a zsidónak számító orvosoktól megvonta a gyakorlati képzésre való felvétel lehetőségét, illetve szakorvosi képzésben csak akkor részesülhettek, ha az orvosi kamara tagjai voltak.

A kirekesztés jogi megalapozását az 1941. évi XV. és az 1942. évi VIII. törvénycikkek folytatták. Az 1941. évi XV. törvénycikk 9–16. §-ai¹⁶ – *faji alapon, fajvédelmi jelleggel* – rögzítették, hogy nem zsidónak számító személy zsidóval házasságot nem köthet. Ezen túlmenően megtiltotta a zsidó férfiak és a nem zsidó nők házasságon kívüli nemi kapcsolatát, sőt azt vétség esetén három évig terjedő fogházzal, hivatalvesztéssel és a politikai jogok felfüggesztésével, büntett esetén öt évig terjedő börtönnel, hivatalvesztéssel és a politikai jogok felfüggesztésével büntették. *A törvény zsidónak minősítette azokat, akiknek legalább két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született, és maga is az izraelita hitfelekezet tagja.* Az ilyen személyek közül azonban nem zsidónak számított az, aki valamely keresztény hitfelekezet tagjaként született, nem tért át a zsidó vallásra, és szülei a házasságkötésük idején keresztények voltak.

1942. július 19-én lépett hatályba az 1942. évi VIII. törvénycikk,¹⁷ amely hatálytalanította az 1895. évi XLII. törvénycikket¹⁸ – ez a törvény az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak nyilvánította –, és az izraelita vallásfelekezetet törvényesen elismert vallásfelekezetnek sorolta vissza. Az átminősítés következményeként az izraelita hitfelekezettől és intézményeitől minden állami és önkormányzati támogatást megvontak. Az izraelita hitfelekezet kiadásainak fedezésére a törvénycikk bevezette a hitközségek által fizetendő országos járulékot, és rendelkezett a hívek felé hitközségi adó kivetésének a jogáról. A törvénycikk 5. §-a a zsidók vonatkozásában hatálytalanította az 1895. évi XLIII. törvénycikknek¹⁹ azt az előírását, amely rögzítette, hogy mindenki szabadon követhet bármely vallást, hiszen ez a paragrafus arról intézkedett, hogy az izraelita vallásra nem zsidónak számító személyek nem térhetnek át.

15 200/1942. számú belügyminiszteri rendelet. In Magyarországi Rendeletek Tára. 1942, Budapest, 1943, II. köt. 913–914.

16 Vértés Róbert id. mű 149–152.

17 Uo. 156–160.

18 Lásd: www.1000ev.hu/1895.XLII.torvenycikk. A letöltés időpontja 2014. február 17.

19 Lásd: www.1000ev.hu/1895.XLIII.torvenycikk. A letöltés időpontja 2014. február 17.

Az állampolgári jogok korlátozása

Az első zsidótörvényt követően 1939. március 11-én hirdették ki az 1939. évi II. törvénycíkket a honvédelemről, amelynek 230. §-a megteremtette a *közérdekű munkaszolgálat* bevezetésének a lehetőségét.²⁰ A törvénycikk alapján hamarosan elindult a zsidók behívása közérdekű munkaszolgálatos századokba. 1941. április 19-től a zsidónak minősülő személyek az 1939. évi II. törvénycikk alapján hadkötelezettség alá esnek, és a honvédség kötelékében a kiegészítő szolgálatot rendfokozat nélkül teljesítik.²¹ A behívott zsidók kezdetben katonai ruházatban dolgoztak, majd 1942. március 17-ét követően karszalagot, jelzés nélküli katonai sapkát és esetenként katonai bakancsot kaphattak, egyébként a saját, otthonról hozott ruházatukban kellett a közérdekű munkaszolgálatot teljesíteni. A zsoldkönyvüket „Zs” megkülönböztető betűjelzéssel látták el, és minimális zsoldot, valamint ruhaközpontot is kaphattak.²² 1942. július 31-én lépett hatályba az 1942. évi XVI. törvénycikk, amely azokat a zsidókat mentesítette a megkülönböztető bánásmód alól, akik az első világháborúban katonai érdemeket, kitüntetésekert szereztek,²³ továbbá akik 1918–1919-ben a „nemzeti mozgalmakban” részt vettek, illetve akik a trianoni békeszerződést követően az 1938–1941 között visszacsatolt területeken a visszacsatolást megelőzően a „magyarsághoz való hűségéről bizonyosságot tettek”.²⁴

A törvénycikk végrehajtásáról a honvédelmi miniszter 1942. december 24-én rendeletet adott ki, amelynek 4. §-a kimondta, hogy a „zsidók a kiegészítő szolgálatukat mind békében, mind háború idején rendszerint munkasalakulatoknál teljesíthetik, a honvédség érdekében azonban kivételesen más nem fegyveres szolgálatokra is alkalmazhatók”. A honvédelmi miniszteri rendelet rögzítette, hogy a kivételezetteket kivéve a zsidó kiegészítő munkaszolgálatosok citromsárga, a keresztény vallású, de zsidó származásúak fehér karszalagot kötelesek viselni, rendfokozat, kitüntetés nem illeti meg őket.²⁵ A kiegészítő munkaszolgálatos zsidókkal való bánásmód kevés kivételtől

20 Lásd: [www.1000ev.hu/1939. évi II. törvénycikk](http://www.1000ev.hu/1939.évi%20II.%20törvénycikk). A letöltés időpontja 2014. február 17.

21 Vö.: 2870/1941. számú miniszterelnöki rendelet. Magyarországi Rendeleték Tára. 1941, Budapest, 1942. II. köt. 1028–1029.

22 A munkaszolgálat kérdéskörét átfogóan feldolgozta: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. I–II. köt. Szerk. és bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Budapest, 1962; Braham, Randolph lásd id. mű I. köt. 287–370.; Szita Szabolcs: *Iratok a kiegészítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez*. 1–3. füzet. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holokauszt Dokumentációs Központ. Budapest, 2002; *Munkaszolgálat a Don-kanyarban. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések*. Válogatta és szerk.: Rákos Imre, Verő Gábor. Ex Libris Kiadó. Budapest, 2008.

23 Az 1939. évi II. törvénycikk elfogadását követően jelent meg 1940-ben az első világháború zsidó katonai hőseinek, kitüntetteinek nevét, adatait, többségében fényképét is tartalmazó vasos, díszes kötet: *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére*. Szerk.: Hegedüs Márton a magyar hadviselt zsidók aranyalbuma szerkesztőbizottságának közreműködésével. Budapest, 1940. Reprint kiadása. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest, 2013.

24 Vértés Róbert id. mű 161–175.

25 55.000/1942. számú honvédelmi miniszteri rendelet. In Magyarországi Rendeleték Tára. 1942, Budapest, 1943, IV. köt. 3188–3196.

eltekintve brutális, megalázó, emberi méltóságukat semmibe vevő volt. A keretlegények embertelenségét a munkaszolgálatos századok veszteségei, a túlélők visszaemlékezései egyértelműen igazolták. Noha 1944. március 19-ét követően a deportáltakhoz képest a munkaszolgálat valamelyest nagyobb túlélési esélyt jelentett, mégis gyakorta a „Vernichtung durch Arbeit” (megsemmisítés munkával) gyakorlata érvényesült.

Az állampolgári jogok körében az 1939. évi IV. törvénycikk 4. §-a korlátozta a zsidók választójogát és választhatóságát. A törvénycikk rögzítette, hogy zsidónak csak akkor van országgyűlési és helyhatósági választójoga, illetve ezen testületekbe csak akkor választható meg, ha ő maga és felmenői 1867. december 31-e után születtek, és azóta folyamatosan Magyarországon laktak. Felsőházi tagnak zsidót nem lehetett megválasztani, kivéve a zsidó hitfelekezet képviselőjét. Amikor a terület-visszacsatolások miatt meghosszabbították a törvényhatósági bizottsági tagok megbízatását, az 1940. évi XXXI. törvénycikk a zsidótörvények korlátozását a már megválasztott tagoknál nem érvényesítette, csak az újonnan megválasztottak esetére alkalmazta.²⁶ Az 1941. december 31-én hatályba lépett 1941. évi XIX. törvénycikk²⁷ a választhatóság lehetőségét teljességgel megvonta a zsidónak minősülő személyek esetében a törvényhatósági bizottsági, a budapesti kerületi választmányi és a községi képviselő-testületi tagok esetében, továbbá megszüntette az izraelita hitfelekezet helyhatósági képviselői lehetőségét. A jogszabály azért nem rendelkezett az országgyűlési képviselők köréről, mivel a második világháború végéig nem tartottak parlamenti választást. A virilizmus kérdését – amely a legtöbb állami egyenes adót fizetők számára tekintélyes számú helyet biztosított a törvényhatóságokban, és így módon a kereskedelem, az ipar és a pénzvilág vezéregyéniségeit (akik között szép számmal találhatók zsidók) bekapcsolta a közügyek vitelébe – úgy oldotta meg, hogy egyszerűen törölte az ilyen névjegyzékek összeállítását.

A zsidótörvények szellemében korlátozták a zsidók alkalmazását a közszolgálatban is, így a községi és körjegyzőket 1943. január 1-jéig nyugdíjazni vagy elbocsátani kellett, 1940 márciusától nem zsidó egyházi oktatási intézményekben nem voltak alkalmazhatók, 1942-től a kereskedelmi és iparkamarákban semmilyen állásban nem maradhattak.²⁸

„Őrségváltás”

1942 őszén jelent meg Hegedüs István *Őrségváltás* című vaskos kötete, amelyben az első, a második és a készülő harmadik zsidótörvénynek nevezett törvénycikkek

²⁶ Vértes Róbert id. mű 141–143.

²⁷ Uo. 153–155. A virilizmus intézményét Magyarországon az 1870. évi XLII. törvénycikk teremtette meg. Lásd: www.1000ev.hu/1870.évi_XLII._törvénycikk. A letöltés időpontja 2014. február 17.

²⁸ Lásd: 1939/20.393.III.b. számú belügyminiszteri körrendelet, in Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár. Vas Vármegye Főispánjának iratai; 1940/1172. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri elnöki rendelet, in Magyarországi Rendeletek Tára. 1940, Budapest, 1941, I. köt. 911–913.; 1942/150. számú miniszterelnöki rendelet, in Magyarországi Rendeletek Tára. 1942, Budapest, 1943, I. köt. 2.

és a végrehajtásokra kiadott jogszabályok alkalmazásával a zsidóság gazdasági „tér-foglalása” visszaszorításának eredményeit összegezte, a folyamatot „örsegváltásként” bemutatva. A törvények és a hozzájuk kapcsolódó rendeletek ez időben közvetlenül még nem irányultak a zsidóság vagyonának ellentételezés nélküli elkobzására, a teljes kifosztásukra. A fő célkitűzés az ország német megszállásáig egzisztenciális lehetlenné tételükben, a gazdaság, a kereskedelem és a szolgáltatások különböző területeiről való kiszorításukban, a vagyonelemek „árjásításában, keresztényesítésében” fogalmazódott meg. A kiszorítás folyamatában a vagyonelemek „keresztényesítése” során nyújtott ellenértékek felhasználása korlátozás alá esett.

A kormányzat a gazdaság gondjait, problémáit – munkanélküliség, kihasználatlan termelési és értékesítési kapacitások, szociális feszültségek és más hasonló tényezők – gazdaságon kívüli, jogi eszközökkel akarta enyhíteni, orvosolni. A rendeletek kijátszását szolgálta, hogy a vállalatok, vállalkozások, gazdasági társaságok zsidó tulajdonosai az iparüzési, a kereskedelmi és más hasznot hajtó befektetéseiknek a megőrzése érdekében a tulajdonjogot megbízhatóan tartott keresztények kezére juttatták. A strómannak – vagy Milotay István megfogalmazásával Aladárnak – nevezett keresztények azért vállaltak állást, szereztek részesedést, tulajdont zsidónak minősített cégeknél, vállalkozásoknál, hogy alkalmazásuk, részesedésük segítségével biztosított legyen a második zsidótörvényben előírt arányszám betartása, a hasznot hajtó tevékenység folytatása.²⁹ Ennek egyik formája ellen, amikor a zsidó tulajdonos kiskorút fogadott örökbe, hogy az ipar folytatását biztosítsa, rendeleti úton is felléptek.³⁰

Természetesen a zsidóság gazdasági, alkalmazotti, munkavállalói területekről való kiszorítását követően a megszokott vagy ahhoz közeli életfeltételek biztosítása a korábban összegyűjtött vagyon fokozatos felélésével, értékesítésével vált lehetségessé. Az első zsidótörvény elfogadása után a zsidósággal szemben – több lépcsőben, törvények és rendeletek segítségével – végrehajtott *gazdasági numerus clausus az ország német megszállását követően felváltotta a gazdasági numerus nullus, a teljes kifosztás.*

Az „örsegváltás” társadalmi-gazdasági hatásáról statisztikai adatok adhatnak képet. E szerint 1942. december 31-ig 91 468 zsidók által betöltött állást „keresztényesítettek”, és ezzel több mint 220 ezer zsidó munkavállalót és családtagjait – a zsidóság több mint negyedét – fosztották meg megélhetésük létalapjától. Az előírt arányszámok megteremtése során nemcsak állásokat „szabadítottak fel”, hanem tízezerrel vonták meg a *szolgáltatásokban, a nagy- és kiskereskedelemben* az engedélyeket, a működési jogosítványokat. 1943. január 1-jével bezárólag 65 113 zsidó kereskedő és 47 948 iparos működési engedélye szűnt meg, ami családtagokkal együtt további legalább

29 *Új Magyarország*. 1940. április 28. A Strohmán német kifejezés, jelentése szalmabáb, átvitt értelemben olyan személy, akit más(ok) irányít(anak). A kérdéskört egykoron feldolgozta: Dr. Belányi László: *Zsidóbújtatás. Strohmánság. Jogosulatlan iparüzés*. Budapest, 1943.

30 1942/16.032 számú kereskedelmi és közlekedésügyi miniszteri rendelet, in Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár. Vas Vármege Főispánjának iratai.

negyedmillió zsidót fosztott meg a megélhetésétől.³¹ A nagy- és kiskereskedelembe, a kisiparban a „keresztényesítés” nemcsak a működési engedélyek és a jogosítványok visszavonására terjedt ki, hanem magába foglalta az árukészletek, felszerelések leltározását és az állam általi igénybevételét is.

Az „örösváltás” az *ipar* területén is lezajlott. 1938-ban a terület-visszacsatolások előtt a magyarországi ipartelepek tulajdonosainak 43,23 százaléka, bérlőinek 3,03 százaléka volt zsidó vallású. A bánya- és kohóművek esetében a tulajdonosok 16,66 százaléka, a bérlők 7,14 százaléka minősült az első zsidótörvény értelmében zsidónak. 1941-ben az „országgyarapodást” követően, amikor jelentős számú zsidó lakossággal bővült a népesség, az ipartelepek tulajdonosai közül 32,23 százalék, egy év múlva 23,05 százalék számított zsidónak, a bérlők esetében 2,17 százalék, illetve 0,86 százalék. A bánya- és kohóvállalatoknál 1941-ben a zsidó tulajdonosok aránya 10,04 százalék, a bérlőké 0,17 százalék, illetve a következő esztendőben 6,25 százalék és 1,25 százalék. A statisztika számai egyértelműen mutatták, hogy a „keresztényesítés” eredményeként a zsidónak számító személyek vagyoni részesedése az ipari ágazatokban évről évre számottevően csökkent.³²

A gazdaság „keresztényesítésének” másik fontos területe a *mező- és erdőgazdasági ingatlanok, bérlemények* zsidó tulajdonosainak a kiszorítása volt. Az 1939. évi IV. törvény cikk értelmében, a végrehajtásról rendelkező jogszabály szellemében a zsidónak minősülő tulajdonosoknak a 600 négyszögölnél nagyobb mezőgazdasági birtokaikról bejelentési kötelezettségük volt. Amennyiben ennek nem tettek eleget, akkor a helyi önkormányzat pótolta az adatokat.³³ A visszacsatolt területekkel együtt az összeírt zsidó földbirtokok nagysága 651 ezer katasztrális holdat (kat. h.) tett ki, magába foglalva a lényegében elhanyagolható mértékű közösségi (hitközségi) birtoklást. Közülük a Földművelésügyi Minisztérium 1942. február 28-ig 4994 zsidó tulajdonost kötelezett 434 447 kat. h. átengedésére.³⁴ 1943 végéig az átengedésre kötelezett zsidó birtokok nagysága elérte az 537 ezer kat. h. mezőgazdasági és a 214 ezer kat. h. erdőterületet. Az átengedésre kötelezés érintette a tulajdonosok, haszonbérlők befektetett tőkéjét is, amely gépekben, állatokban, takarmánykészletekben és más felszerelésekben jelent

31 Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár Z 96, 30. csomó. Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Második kiadás. h. n. é. n. 57.; Ungváry Krisztián: „Árjásítás” és „modernizáció”. www.szazadveg.hu/kiado/szveg/ungvary.pdf. A letöltés időpontja: 2009. január 26.; *A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon*. Írta és szerk.: dr. Botos János, Csató Mihály, prof. dr. Haraszi György, Huhák Heléna. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány. Budapest, 2011, 25–26.

32 Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár. XIX-J-1-a, 6. és 7. doboz. A m. kir. kormány 1938. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló statisztikai jelentés és évkönyv. Budapest, 1940, 120., 132.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1942, Budapest, 1944, 96., 120.

33 1939/8360. számú miniszterelnöki rendelete. In Magyarországi Rendeletek Tára 1939, Budapest, 1940, II. köt. 1372–1377.

34 A számítás alapját jelentő összeíró és nyilvántartó lapok, táblázatok megtalálhatók: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár K 184, 8671–8676. doboz.

meg.³⁵ Az átengedésre kötelezett birtokokért az 1942. évi XV. törvénycikk IV. fejezete alapján megállapított korlátozott térítést harmincéves futamidejű, 3,50 százalékkal kamatozó zárolt kötvényekkel egyenlítették ki, amelyeket birtokosaiktól 1944-ben elkoboztak, és így valójában semmilyen anyagi ellenszolgáltatásban nem részesültek.³⁶

Az általános kirekesztő rendelkezések a helyi közigazgatási vezetők egy részét arra sarkallták, hogy a törvények, miniszterelnöki és miniszteri jogszabályok kereteit messze túlhaladva önhatalmúlag korlátozzák, megnehezítsék a zsidó lakosság mindennapi életét. Erre tipikus példaként megemlíthetjük, hogy Endre László, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja 1941. október 25-én azokat a henteseket, akik zsidók voltak vagy zsidó rokonságuk volt – a közrend és a köznyugalom fenntartására hivatkozva – kizárta a sertéshús, a sertéshúskészítmények és a sertésszír forgalmazásából. Emellett a zsidóságtól a zsírjegyek beváltásának a lehetőségét is megvonta. Ezt annak a rendelkezésnek az önhatalmú kiterjesztésével hajtotta végre, amely az autonóm ortodox izraelita hitközségek tagjaitól – vallási előírásokra hivatkozva – megvonta a zsírjegyeket. Az intézkedés ellen a Békásmegyeren (ma Budapest III. kerület része) lakó zsidók panasszal fordultak a belügyminiszterhez, aki a panasz megismétlődése után 1942. október 3-án az alispánt személyesen az intézkedés azonnali visszavonására utasította, elrendelve a zsírjegyek kiosztását és arról negyvennyolc órán belül jelentés megtételét.³⁷

Az ország német megszállása előtti években a vagyonok elvétele, elkobzása minőségileg különbözött az 1944. március 19-t követő hónapokban zajló kifosztástól, rablástól. Az 1938–1944 tavasza közötti időben a zsidóság gazdasági „térfoglalásának” visszaszorítása egyes kivételeket leszámítva nem párosult fizikai erőszakkal. A szó igazi értelmében vett rablás, kifosztás 1941-től közvetlenül a zsidó munkaszolgálatos századok tagjait érintette, érinthette. Emellett a magyar honvédség megjelenésekor előfordult, hogy az adott település zsidó közösségére meghatározott összegű befizetést (valójában sarcot) vetettek ki. A legkirívóbb esetek 1938 novemberében Kisvárdán és Szabolcs-Szatmár vármegye több településén, valamint 1941 áprilisában Újvidéken történtek.³⁸

Az 1938. május 29. és 1944. március 19. közötti időszakban az antiszemita törvénykezés, jogszabályfolyam korlátozta a zsidóság választójogát és választhatóságát, a szabad munkavállalás, állásváltoztatás jogát, a tulajdonával, vagyonával való szabad rendelkezés lehetőségét és ezzel alapvető emberi, állampolgári jogait. A megkülön-

35 Lásd: Csósz László: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In *A magyarországi holokauszt európai perspektívában*. Szerk.: Molnár Judit. Balassi Kiadó. Budapest, 2005, 176–192.

36 Vértés Róbert id. mű 176–200.

37 Lásd: *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. Iratok a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei levéltárból*. A dokumentumokat válogatta, a bevezetőt és az Endre László-portrétvázlatot írta Botos János. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holokauszt Dokumentációs Központ. Budapest, 1994, 39–44.

38 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V-82.865/1. dosszié 198. Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1978, 378.

böztető törvénykezés és a kapcsolódó, a törvényekből eredeztethető rendeletek egyúttal emberi méltóságában is megalázták. A zsidóság emberi méltóságát különösen súlyos sérelmek érték a munkaszolgálat során, ahol a szadista megnyilvánulások, a durva bánásmód, a nyilvános megalázás a keretlegények mindennapos gyakorlatába tartozott. A szovjet fogságba esett munkaszolgálatosokat – az erre vonatkozó egyezményeket semmibe véve – a hadifoglyokkal azonos bánásmódban részesítették. A zsidónak minősített emberek 1938 májusától évről évre egyre jobban érezhették, hogy Magyarországon másodrendű állampolgárnak számítanak. Ugyanakkor, a náci Németországgal és a megszállt területek zsidó lakosaival szemben, a magyarországi zsidóságot – a frontszolgálatra és a szerbiai Borba vezényelt munkaszolgálatosok kivételével – közvetlen életveszély nem fenyegette.

A zsidóság jogfosztásának kiteljesülése

1944. március 19-én a német hadsereg megszállta Magyarországot. A megszállás és következményei alapvetően megváltoztatták a magyarországi zsidóság helyzetét. A következő hónapokban kiteljesedett emberi jogaik, méltóságuk teljes megsemmisítése, totális kifosztásuk, gettóba tömörítésük, majd deportálásuk – a fővárosi zsidóság egy része és néhány tízezer „szerencsés” kivételével – Auschwitz-Birkenauban.³⁹ A budapesti német követség már 1944. március 20-án azt követelte, hogy korlátozzák a zsidók banki készpénzfelvételét, és zárolják széfjeiket (korabeli kifejezéssel: páncrekeszeiket). A követelést másnap a zsidó értékek teljes zárolására irányuló „kívánsággal” egészítették ki. A megszállókkal érkező Gestapo ezzel párhuzamosan elrendelte, hogy a zsidó hitközségek adják meg felépítésüket, tagjaik lélekszámát, vagyonukat, tisztségviselőik nevét. Ennek a rendelkezésnek a Magyar Zsidók Központi Tanácsa április elején eleget tett, és a hitközségeknek kiküldött kérdőívvel felmérte azok 1943. december 31-ei állapotát.⁴⁰

A Sztójay Döme vezetésével 1944. március 22-én megalakult új, kollaboráns kormány két irányba lépett a zsidóság jogfosztása útján. *Egyrészt rendeletfolyamban vonta meg a zsidónak minősített emberektől emberi jogait, alázza meg őket emberi méltóságukban, másrészt a Belügyminisztérium irányításával megkezdődött a zsidóság gettósításának, deportálásának előkészítése.* A rendeletzőn a zsidónak minősített állampolgárok életének minden területére kiterjedt, vagyonának minden részét érintette. Ennek keretében az 1944. március 31-én kiadott rendeletek kimondták, hogy zsidó nem lehet az állam, az önkormányzat, a községek és egyéb köztestületek, közalapít-

39 A német megszállás következményeit feldolgozó gazdag történeti irodalomból az alábbi munkákat ajánljuk tájékozódásul: *Vádirat a náciizmus ellen.* 1–3. köt., 1–2. köt., szerk.: Benoschofsky Ilona, Karsai Elek. 3. köt., szerk.: Karsai Elek. Magyar Izraeliták Országos Képvisellete. 1958, 1960, 1967; Braham, Randolph L. és Vértés Róbert említett kötetei; Kádár Gábor–Vági Zoltán: *A végső döntés.* Berlin, Budapest, Birkenau 1944, Jaffa Kiadó és Kereskedelmi Kft., Budapest, 2013.

40 A fennmaradt kérdőívek adatait közreadta: Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. *A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán.* A–B. köt. Sajtó alá rendezte: Schweitzer József, Frojimovics Kinga. Magyar Zsidó Levéltár. Budapest, 1994.

vány, közintézet, közüzem alkalmazottja, nem láthat el közjegyzői, hiteles tolmács-, bírósági vagy más hivatalos szakértői munkát, a zsidókat törölni kell az ügyvédi, a sajtó-, a film- és a színművészeti kamarából. Április 5-től megalázó módon megkülönböztető jelzést – sárga csillagot – kellett viselniük a felsőruházatukon. Április 7-től a sárga csillagot viselő személyek – a helyi közlekedés kivételével – nem vehették igénybe közlekedés vagy szállítás céljára a közforgalmú vasutat, hajót, társasgépkocsit, személygépkocsit, be kellett jelenteni rádiókészüléküket (április 21-től a beszolgáltatást is elrendelték). Április 14-én visszavonták a zsidók gyógyszerértéki engedélyeit. Április 22-én újrászabályozták a zsidók élelmiszer-ellátását, amelynek alapján személyenként heti 10 dkg húst, havonta 30 dkg cukrot és étolajat kaphattak. Április 25-én intézkedtek arról, hogy zsidó személy értelmiségi munkakörben magánvállalatoknál sem alkalmazható. Április 30-án megkezdték a magyar és a külföldi zsidó írók könyveinek az összegyűjtését, és intézkedtek azok bezúzásáról. Május 2-án megtiltották számukra a nyilvános fürdők használatát. Május 6-án megszüntették valamennyi még meglévő hasznos hajtó hatósági engedélyüket. Május 15-én korlátozták, hogy zsidók a vendéglátóhelyeket igénybe vehessék. Május 25-én eltiltották őket a nyilvános szórakozóhelyek – beleértve a színházakat, hangversenytermeket, mozikat – látogatásától. Június 4-től a zsidók bevásárlásaikat csak meghatározott időpontokban bonyolíthatták le. Június 23-tól zsidó orvos csak zsidókat kezelhetett.⁴¹

Az emberi jogokat korlátozó, törölő jogszabályok sora mellett 1944. április 14-én kiadták a zsidónak minősített személyek vagyonának a bejelentését és zár alá vételét életbe léptető rendeletet. A rendelkezés alapján minden zsidó 1944. április 30-ig köteles volt a lakóhelye szerint illetékes pénzügyi igazgatóságnak vagyontárgyait bejelenteni. A bejelentési kötelezettség – amely az első lépést jelentette a vagyontárgyak elkobzása felé – kiterjedt valamennyi vagyontárgyra, kivéve a személyes használatra szolgáló ruházati és használati tárgyakat, amennyiben értékük nem haladta meg a tízezer pengőt, illetve együtt élő családtagok esetében a további 3000-3000 pengőt.⁴² Az értékhatártól függetlenül be kellett jelenteni a „fényűzési” tárgyakat, a műtárgyakat, a szőnyegeket, az ezüstitárgyakat. A bejelentési kötelezettség kiterjedt azokra az értékű tárgyra is, amelyeket zsidók keresztények őrizetére bízta. A jogszabály ezzel párhuzamosan érvénytelennek minősített minden olyan szerződést, amelyet a fenti vagyontárgyak átruházása érdekében 1944. március 22-e után kötöttek. A bejelentési kötelezettség kiterjedt a még zsidó tulajdonban lévő ingatlanokra, a különféle értékpapírokra, a banki letétekre, a nemesfémekre (aranyra és platinára, kivéve a drágakö-

41 1944. évi 1210., 1220., 1240., 1270., 1300., 1370., 1540., 1580., 1990., 2250., 10 800., 11 300. számú miniszterelnöki, 33 000. számú honvédelmi miniszteri elnöki, 108 500. számú közellátásügyi miniszteri, 444., 500., 510. számú belügyminiszteri rendeletek. In Magyarországi Rendeletek Tára 1944, Budapest, 1944, I. köt. 257–261., 263–264., 412–414., 459–461., 466–471., 547–548., 679–682., II. köt. 756–762., 805–806., 813–815., 1039–1040., 1059–1060., *Belügyi Közlöny*. 1944, 402–403., 589–592., 1013–1015.

42 A pengő korabeli értékét mutatja, hogy az élő tyúk kilója 5,60, az ella burgonya kilója 0,34, a karaj kilója 6,30, a tojás darabja 0,30, a kristálycukor kilója 2,08 pengőbe került. Lásd: Botos János: *A korona, pengő és forint inflációja (1900–2006)*. Szaktudás Kiadó Ház. Budapest, 2006, 152–153.

vet vagy igazgyöngyöt nem tartalmazó jegygyűrűket). A zárolt banki követelésekből (számlapénz, betét) havonta legfeljebb ezer pengőt lehetett felhasználni, kivéve, ha a készpénzfelvétel a folyó gazdasági és egyéb, azzal egyenértékű ügylet ellentételezésére szolgált. A széfek (korabeli megfogalmazással: páncélrekeszek) tartalmát fel kellett leltározni, és a rendelet hatálya alá eső tárgyakat, készpénzt letétbe helyezni. A bejelentési kötelezettség kiterjedt a még zsidó tulajdonban lévő kereskedelmi, ipari, mező- és erdőgazdálkodási vállalkozások, haszonbérletek egészére, követeléseire, raktárkészletére; mindezeknek a kezelésére keresztény vállalatvezető, esetenként zárgondnok kirendelését tette lehetővé. A rendelet előírásait megsértőket szankcionálhatták, akár elzárással is.⁴³

Az alaprendelet végrehajtásáról részletekbe menő szabályozással több tucat miniszterelnöki, miniszteri és számos önkormányzati jogszabály született.⁴⁴ A szabályozás alapján a zsidónak minősített személyek teljes vagyona – a közvetlen személyes szükségletre szolgáló rész kivételével – nemcsak bejelentési kötelezettség alá esett, hanem egyúttal az állam illetékes szerve zár alá is vehette, hasznosítására megfelelő „árját” rendelhetett ki zárgondok, vállalatvezető és más elnevezéssel. A személyes vagyonnal való rendelkezést megsemmisítő jogszabály az első lépés volt az adott vagyontárgy kisajátítása, államosítása felé. Ezt a lépést 1944. november 3-án a nyilas kormányzat tette meg, amikor kimondta, hogy „a zsidók minden vagyona a nemzet vagyonaként az államra száll át”.⁴⁵ Az államosított vagyont a háborús kiadások és a zsidóságra vonatkozó jogszabályok végrehajtásával kapcsolatos kiadások fedezésére kellett fordítani. Az államosítás nem terjedt ki a vallási tevékenységhez szükséges kegytárgyakra, a magánlevelekre, az iskolai tankönyvekre, a jegygyűrűkre, kétheti élelemre, a tüzelőre és a világításra szolgáló eszközökre, a normál szükségletet meg nem haladó bútorra, edényre, ruházatra, családonként 300 pengő, illetve személyenként 100 pengő készpénzre. Amikor a fenti jogszabályt kibocsátották, valójában már a zsidóság minden érdemleges vagyona az állam kezében volt, döntő többségük hasznosítása, felhasználása is megtörtént.⁴⁶

A deportálás jogi előkészítése 1944. április 7-én kezdődött a zsidók lakhelyének kijelöléséről szóló belügyminiszteri rendelettel.⁴⁷ A jogszabály első mondata kendőzetlenül rögzítette: „A magyar királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.” A zsidókat minden településről gyűjtőtáborokba, gettókba kellett szállítani, azaz számukra kényszerlakhelyet kijelölni. A rendelkezés végrehajtása egyúttal azt is jelentette, hogy a még keresőfoglalkozású, vállalkozó zsidók is elvesztették megélhetésük anyagi alapját. A belügyminiszteri rendelet intézkedett a kényszerlakhelyre költözést követően visszamaradt zsidó lakások, vagyontárgyak összegyűjtéséről, ke-

43 1944/1600. számú miniszterelnöki rendelet. In Vértés Róbert id. mű 284–293.

44 A jogszabályokról tájékoztatást nyújt Vértés Róbert id. mű 324–358.

45 1944/3840. számú miniszterelnöki rendelet. In *Belügyi Közlöny*. 1944, 1635–1642.

46 Vö.: Botos János: *Ez a kifosztás lesz a végső!? Az 1938–1945 között elrabolt magyar zsidó vagyonok értéke*. Attraktor. Máriabesnyő. 2011.

47 Vértés Róbert id. mű 325–327.

zeléséről, hasznosításáról. Az egész folyamatot szemérmesen „tisztogatási akciónak” nevezték, valójában a gyűjtőtáborba szállítás, a gettósítás a deportálás előszobáját jelentette. A rendelet rögzítette, hogy a gyűjtőtáborokba, gettókba kényszerített zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, két váltás fehérneműt, legalább 14 napi élelmet, ágyneműt, takarót vihetnek magukkal legfeljebb 50 kg súlyig, azonban pénzt, ékszereket, nemesfém és más érték tárgyakat nem. A vidéki zsidóság deportálása idején jelent meg 1944. június 15-én a budapesti polgármester aláírásával a rendelet a fővárosi zsidóság úgynevezett csillagos házakba költöztetéséről, amely a későbbiekben meg nem valósított deportálás előkészítését jelentette.⁴⁸ A belügyminiszter 1944. november 29-ei döntése alapján a zsidókat a csillagos házakból a budapesti gettóba, illetve az úgynevezett „védett házakba” kényszerítették.⁴⁹

1944. április 16-án Kárpátalján és Északkelet-Magyarországon megkezdődött a zsidónak minősített állampolgárok gyűjtőtáborba, gettóba szállítása, majd a „próbaszerelvényeket” követően május 14-én elindultak a deportáló vonatok Auschwitz-Birkenau felé. A gyűjtőtáborba, gettóba szállítás, majd a deportálás egész folyamata *az emberi jogok, az emberi méltóság semmibevevételével zajlott*, és annak minden intézkedése a zsidóság teljes kifosztására, megsemmisítésére irányult.⁵⁰ A gyűjtőtáborba, gettóba szállított zsidók lakásukat, vagyontárgyaikat hátrahagyták. Az érintett zsidók összegyűjtése kiterjedt a kórházban, egészségügyi intézményekben lévőkre, a testi, lelki, szellemi fogyatékosokra, a terhes asszonyokra, a csecsemőkre, öregekre egyaránt, kortól, fizikai és egészségi állapottól függetlenül. A gyűjtőtáborok, gettók kialakítása során arra törekedtek, hogy azok vasútvonalak, ipari vágányok szomszédságában legyenek, megkönnyítve ezzel a majdani deportálást. Ennek megfelelően a település zsidók által legsűrűbben lakott részén alakították ki a gyűjtőtábort, kiköltöztetve onnan a keresztény lakosokat. A kijelölt lakásokba összezsúfolták a zsidóságot, általában egy-egy lakószobába gyakorta 10-15 személyt is beköltöztetve. Az egészségügyi, higiéniai viszonyok a zsúfoltság és a lakások jó részének felszerelési hiányosságai miatt rendkívül alacsony színvonalúak voltak.

A gyűjtőtáborok másik fontos helyszíne a működésüket szüneteltető téglagyárak voltak, ahol a nyitott téglaszárítókban, a kihűlt égetőkemencék előterében zsúfolták össze a zsidóságot. Ezekben a helyeken az egészségügyi, higiénés viszonyok a lakásokból kialakított gyűjtőtáboroknál rosszabbak voltak. A zsidók egy része a nyílt udvarokon helyezkedett el, a vízellátás – és ezzel az elemi tisztálkodási lehetőség – minimális, az alapvető szükségletek kielégítésének körülményei egészségügyi és emberi szempontból egyaránt méltatlanok, alkalmatlanok voltak. Ennek megfelelően már a gyűjtőtáborokban, gettóban gyakorta felütötte a fejét a járványos hasmenés, a di-

48 Magyar Országos Levéltár Magyar Nemzeti Levéltár K 148, 1200. csomó.

49 A védett házak azok a lakóépületek voltak, amelyeket a Budapesten dolgozó diplomáciai képviseltek, illetve a Nemzetközi és a Svéd Vöröskereszt védelme alá vont.

50 Részletes feldolgozását lásd: Braham, Randolph L. id. mű 1–2. köt. 547–766.; *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Szerk.: Braham, Randolph L., Tibori Szabó Zoltán közreműködésével. 1–3. köt. Park Könyvkiadó. Budapest, 2007; Kádár Gábor–Vági Zoltán: *A végső döntés*. Berlin, Budapest, Birkenau 1944, Jaffa Kiadó és Kereskedelmi Kft., Budapest, 2013.

zentéria. Az összezsúfolt zsidók nagyobb részének sem a lakásokból kialakított gyűjtőtáborokban, sem a téglagyárakban és más hasonló helyszínen nem volt megfelelő fekhelye sem.

A csendőrök, a rendőrök sorozatosan „kihallgatták” a gyűjtőtáborba, gettóba zárt zsidók közül azokat, akiket módosabbnak, gazdagabbnak gondoltak. Ezeket a kihallgatásokat egykoron – a lényegükre rátapintva – „pénzverdének, kincskeresésnek” nevezték, ahol a ruhákba bevarrt, a bőröndökben, csomagokban elrejtett értékek mellett az esetlegesen megbízható keresztényeknek átadott vagy valahol eldugott „kincsekre” is vadásztak. A gazdagabbnak tekintett zsidókat a csendőrök, rendőrök sorozatosan megverték, rafinált kínzásokkal próbálták szóra bírni, hogy az általuk elrejtettnek gondolt vagyonokat átadják, azoknak a rejtkehelyét felfedjék. A csővel, gumibottal és más kemény tárgyakkal végzett sorozatos veréseket, kínzásokat általában a családtagok – feleség, gyermek, rokonok – jelenlétében végezték, esetenként a családtagokat verték, kínozták, csak hogy hozzájussanak az értékekhez. Ezek a verések, kínzások – különösen azoknak az esetében, akiknek semmilyen elrejtett értékük nem volt – halállal végződtek.

A gettóba gyűjtött zsidókat folyamatosan megalázó motozásoknak vetették alá, amelyet kiterjesztettek a testüregekre is. Ezeket a motozásokat – férfiak és nők esetében egyaránt, nem kímélve a gyerekeket sem – legtöbbször szülésznők végezték, a legminimálisabb higiénia mellőzésével. Egy-egy gumikesztyűvel többtucatnyi embert is megmotoztak, s ezzel esetenként a fertőzéseket átvitték egyik személyről a másikra. A motozásokról jegyzőkönyvet vettek fel személyi adatokkal és az esetlegesen talált tárgyak leírásával. A nők motozásánál gyakorta a csendőrök is jelen voltak. Az ismétlődő motozások során talált tárgyakat bűnjelként lefoglalták. Az Alsókalocsán 1944. április 16-án – a gettósítás első napján – készült szülésznői motozási jegyzék 17 zsidó nevét tartalmazta, akikről 24 darab/pár arany, ezüst, arannyal futtatott, nikkel ékszert, értéktárgyat (mellédszt, fülbevalót, gyűrűt, órát, óraláncot) foglaltak le. Ugyanígy lefoglalták azokat az értékeket is, amelyeket a zsidók csomagjainak átvizsgálásánál találtak. A bűnjeljegyzékek tanúsága szerint elkobozták a jeggyűrűket, a fülbevalókat, az aranyhegyű töltőtollakat, a fényképezőgépeket, a néhány pengőnyi készpénzt, a bélyegeket, a gyógyszereket, a kivehető aranyfogakat, értékpapírokat, váltókat, nyugtákat, marhaleveleket, fésűket, üvegvágót, ivópoharat, púderszelencét, sétabotfogantyút, gyertyatartót és mindent, aminek valamilyen értéket tulajdonítottak. A motozások, „pénzverdék, kincskeresések” során semmibe vették az alapvető emberi jogokat, lábbal tiporták az emberi méltóságot.⁵¹

A viszonyok érzékeltetésére álljon itt néhány pezsztenterzsébeti deportált zsidó visszaemlékezése. Horovitz Helén fodrásznő arra emlékezett, hogy a gettósításkor a téglagyár szárítójában és a szabad ég alatt helyezték el őket. Löwinger Margit fodrásznő a csendőrök szerepére így emlékezett: „Utolsó délelőtt a csendőrök megszállták a

51 Fennmaradt a VIII. (kassai) csendőrkerület teljes, a deportáltak kifosztását dokumentáló iratanyaga, a példák innen származnak, vö.: Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár Z 936, 9–24. doboz.

gettót, és házkutatást tartottak. Mindent elvettek tőlünk: ruhát, élelmet, engem például még a jegygyűrűmtől és a karórámtól is megfosztottak. Aztán csendőrökkel elgyalogoltunk a Soroksári útig, ahonnan tehervagonban Monorra vittek a gyűjtőtáborba. Monoron kb. 6 napig voltunk. Itt a csendőrök kegyetlenkedtek velünk, ütöttek, sőt egyeseket korbáccsal agyonverték. A vagonba való beszállásnál korbáccsal csaptak közénk.” Monoron is – más gettókhoz és gyűjtőtáborokhoz hasonlóan – működött a „pénzverde”, ezt Ladányi Klára munkásnő is felidézte: „A csendőrök villanyárammal vallattak, különösen a gazdagabb, tekintélyesebb férfiakat szedték össze, és verték őket, kutatva ékszerek, pénz után. *Szinte már-már ott tartottunk, hogy alig vártuk a bevonulást, azt hittük, ennél már semmi sem lehet rosszabb.*”⁵² (Kiemelés tőlem – B. J.)

A „végső megoldás”

1944. május 14-én elindultak az első vasúti szerelvények Auschwitz-Birkenau felé. A marhavagonokba hetven-nyolcvan embert zsúfoltak be, köztük a betegeket, fogyatékosokat, a még meglévő csomagjaikkal együtt. A vagonok szellőzésére kis ablakok álltak rendelkezésre, a szükségletek elvégzésére egy vödör. A vagonokban lényegében csak állni lehetett, és mindenki igyekezett minél közelebb jutni a kis ablakokhoz, hogy friss levegőhöz jusson. A több napig tartó út során ellátást, vizet alig-alig kaptak, és amikor megérkeztek a birkenaui rámpához, a deportáltak közül jó néhányan már nem éltek.

A koncentrációs táborok „iparszerű” megsemmisítő gépezetének működését, az emberi jogok, az emberi méltóság semmibevételét vaskos kötetek, visszaemlékezések sora mellett jól mutatja egy magyar deportáltcsoport útját az auschwitz-birkenau-i táborban végigkövető fényképsorozat. A felvételeket végigtekintve pontos és hiteles képet kapunk a deportáltak kiszállításáról a rámpa mellé érkező vagonokból, csomagjaik elvételéről, a szelekcióról, amely életről és halálról döntött. A felvételek bemutatják a kényszermunkára kiválasztottak tábori rendbe illeszkedésének folyamatát, a halálra szánt embereknek a gázkamrákig vezető útját. A fényképekből egyértelműen kitűnik, hogy a náci megsemmisítő gépezet lélektelenül kezelte, valójában „felesleges tárgyaknak” tekintette a deportáltakat, bennük csak vagy még kizsákmányolható ingyenmunkaerőt vagy megsemmisítendő zsidókat látott.⁵³ A megsemmisítési folyamat szegycmenteljes része volt a gázkamrák előterében a férfiak és a nők, gyerekek csoportos levétköztetése, bezsúfolása a zuhanyzóknak álcázott termekbe, majd legyilkolásuk Zyklon-B gázzal.⁵⁴

Az auschwitz-birkenau-i és más koncentrációs táborok sokáig titkolt, az alapvető orvosi etika elveivel ellenkező gyakorlata volt az orvosi, valójában álorvosi kísérletek

52 Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány Gyűjteménye, HDKE-I. 239., 1337., 3322. számú deportáltakat gondozó országos bizottsági jegyzőkönyv.

53 Lásd: *Az Auschwitz album. Egy transzport története.* Szerk. Gutman, Israel és Guttermann, Bella. Jad Vasem, Auschwitz-Birkenau Állami Múzeum. Budapest, 2004.

54 Vö.: *Magyarok az SS lágerbirodalmában.* DVD. Szerk.: Botos János, Nagy V. Rita, Pécsi Tibor. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány. Budapest, 2008.

lefolytatása, dokumentálása. Erre a célra a szelekció során kiválasztották az ikreket, a törpéket, továbbá férfiakat, nőket és gyerekeket. A kísérletek célja különböző fertőzések hatásának vizsgálata, valamint annak kutatása, hogy hogyan lehetne az ikerszületések növelésével gyorsabban emelni az „árja” népességet. Az álorvosi kísérletekre kiválasztottak zöme nem élte túl a beavatkozásokat, míg a túlélőknek egész életükre kiható testi és lelki gyötrelmekkel kellett megküzdeniük.⁵⁵

A kényszermunkatáborok történetét feldolgozó dokumentumoknál pontosabban mutatják be a táborok mindennapjait, borzalmaikat, a teljes jogfosztottságot és kiszolgáltatottságot, a kényszermunkások minden erejének a legteljesebb kizsákmányolását azok a fényképek, amelyek a mauthauseni lágerről fennmaradtak. A felvételek hitelesen dokumentálják a „Vernichtung durch Arbeit” – megsemmisítés munkával – mindennapi, a náci gépezet által lélektelenül, gépiesen megvalósított gyakorlatát.⁵⁶ A kényszermunkások egy részének a kálváriája, emberi jogainak lábbal tiprása a lágererek felszabadítását követően sem ért véget. A szovjet hadsereg által felszabadított koncentrációs táborokból a jobb erőben lévő kényszermunkásokat gyakorta hadifogolyként kezelték, és „malenkij robotra” a Szovjetunióba hurcolták, ahonnan esetleg évek múlva szabadultak.

A magyarországi deportálásokat 1944. július elején Horthy Miklós kormányzó döntése alapján leállították. 1944. október 15-t követően a nyilasuralom időszakában a budapesti zsidóság egy részét, a munkaszolgálatos századokat – részben vonaton, részben a hegyeshalmi halálmenetekben gyalog – az akkori német–magyar határra terelték erődítő kényszermunkára, az úgynevezett Südostwall építésére, illetve tovább, a náci birodalom belseje felé.⁵⁷

A Budapesten maradt zsidóságot 1944. november végétől az egykori pesti zsidónegyedben kialakított gettóba zárták, illetve a menlevéllel – Schutzpass – rendelkezők a védett házakba húzódhattak. Mindkét helyen a lakhatási, egészségügyi, higiéniai viszonyok elképesztően alacsony szintűek voltak. Egy-egy lakószobába akár tucatnyi üldözött is került. A rossz körülmények hatását tovább erősítette az alacsony szintű ellátás, a gyógyszerhiány. A következmények járványokban jelentkeztek.⁵⁸

A második világháború lezárulását követően a visszatérő zsidóságot jogilag, rendeletileg visszahelyezték a más állampolgárokkal azonos körülmények közé.⁵⁹ Elrabolt

55 Vö.: Álorvosi kísérletek, eutanázia-központok a náci Németországban. DVD. Szerk.: Botos János és Nagy V. Rita. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány. Budapest, 2007.

56 Das sichtbare unfassbare. Fotografien vom Konzentrationslager Mauthausen. Mandelbaum Verlag. 2. Auflage. Wien. 2005.

57 Vö.: Szita Szabolcs: *Halálterd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Állami Könyvterjesztő Vállalat. Budapest, 1989.

58 Vö.: Stoll Kálmán: Háborús járványok Budapesten. In *Orvosok Lapja*. 1946, 308–312.; Vass Marcell dr.: Vastagbélhurut-járvány a budapesti gettóban. In *Orvosok Lapja*. 1946, 923–925.; Frojimovics Kinga–Komoróczy Géza–Pusztai Viktória–Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*. I–II. köt. Városháza, MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Budapest, 1995, II. köt. 494–582.

59 A fasizmus üldözötteit védő jogszabályok (1945–1946). Kiadja az American Joint Distribution Committee Magyarországi Bizottsága. Budapest, 1946; Vértes Róbert id. mű 371–380.

A zsidó vallásúak, származásúak emberi jogainak, emberi méltóságának megsemmisítése...

vagyonukat azonban kevés kivételtől eltekintve nem kapták vissza, lakásaikban már mások laktak, személyes holmijaikat már mások használták. Kárpótlásuk, kártalanításuk csak részben valósult meg.⁶⁰ De ez már egy másik történet része...

60 *A második világháború alatt sérelmet szenvedett zsidó származású állampolgárok kárpótlásának folyamata Magyarországon.* Írta és szerk.: dr. Botos János, Csató Mihály, prof. dr. Haraszi György, Huhák Heléna. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány. Budapest, 2011.

